

УДК 351.91

Н. В. ЛЕВЧЕНКО

СКЛАДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОЦЕС ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Визначено, що чинна централізовано-бюрократична система державного управління в Україні, успадкована ще з часів СРСР, є головною вадою на шляху розбудови сучасної демократичної держави. На підставі дослідження державницького потенціалу української національної ідеї запропоновано підходи до формування нової державно-управлінської моделі, що має ґрунтуватися на унікальних духовних і громадсько-політичних традиціях України.

The article shows that the current centralized bureaucratic government's system in Ukraine has inherited from the Soviet times, is the main obstacle to building a modern democratic state. Based on studies of state-building potential of the Ukrainian national idea author proposes approaches to the formation of a new public management model, which should be based on the unique spiritual and socio-political traditions of Ukraine.

Національна ідея як наукове поняття і як художній образ дуже популярна в сучасній Україні. На межі 90-х рр. минулого століття патріоти пов'язували з нею прагнення до незалежності, пізніше – надії на побудову модерної державності, здатної на практиці реалізувати надії кращих представників національно-демократичного руху. Нині в ній вбачать гарантію збереження громадянського миру, зміцнення злагоди в українському співтоваристві. Національна ідея виступає як *генетичний код* української державності, що успадковується з покоління в покоління як унікальна першооснова національного духу, що живить вітчизняну культуру. У ній знаходять чинник національного піднесення, перетворюючи національну ідею на свого роду риштування, без підтримки якого неможливо розбудувати Українську державу. Однак сьогодні, в умовах глибокої системної кризи, більше ніж будь-коли є актуальними слова М. Драгоманова, висловлені ще в 1891 р.: "... національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські..., питання політичні, культурні, соціальні мають свої задачі, по крайній мірі, стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій" [8, с. 483].

Дослідженню національної ідеї в незалежній Україні присвячено безліч видань: від академічних наукових монографій до публіцистичних дискурсів. Популярною серед українських суспільствознавців темою є вивчення державницького потенціалу української національної ідеї, зокрема в історичній динаміці. Загальним аспектам ролі національної ідеї в розбудові незалежної держави присвячено праці М. Вивчарика, Є. Бистрицького, С. Гелея, М. Жулинського, А. Коцура, Д. Кураса, П. Матвієнко, В. Медведчука, О. Салтовського, В. Смоля і В. Степанкова,

А. Фаргушного тощо. Окремі розвідки спрямовано на визначення персонального внеску провідних українських мислителів і громадсько-політичних діячів у формування концепції національної державницької ідеї, а саме: П. Куліша (О. Салтовський), М. Костомарова (М. Бойко, Я. Козачок), М. Драгоманова (А. Круглашов, Р. Метельський), Т. Шевченка (А. Наконечний), І. Франка (М. Козловець, А. Наконечний, Г. Синичич), М. Грушевського (О. Копиленко), В. Липинського (Н. Аверьянова, Р. Коршук, В. Сабадуха), М. Міхновського (Ф. Медвідь) та ін.

У переважній більшості вказаних праць українську національну ідею розглянуто як засадничу ідеологію державотворення. Проте її конкретний зміст, її унікальні історично зумовлені складові залишаються майже недослідженими. Мета цієї статті полягає у виокремленні найважливіших чинників, структурних елементів майбутньої моделі українського державного будівництва, яка, на відміну від чинних підходів, має формуватися не на формальному запозиченні іноземного досвіду чи на абстрактних конструкціях, а на аналізі та узагальненні реального історичного змісту української національної державницької ідеї.

У сучасній Україні національна ідея усе більш перетворюється на *симулякр*, наочний символ прийдешньої реальності, лінію обрїю, що віддаляється з наближенням до неї. У розумінні Жоржа Батая, Жана Бодрійяра або Мішеля Фуко симулякр – це не просто “відбиток відсутньої реальності” або “правдоподібна подоба”, “гіперреалістичний об’єкт, за яким не ховається ніяка реальність” [15, с. 211]. Симулякр – це постмодерністський уявний інструмент, за допомогою якого суспільна свідомість здатна ефективно впливати на реальні політичні й соціально-економічні процеси, а в нашому випадку – і на процеси державного будівництва. На думку Жана Бодрійяра, автора класичної праці “Симулякри і симуляція” (*Simulacres et simulation*, 1981), властивістю або фазою розкриття змісту симулякра є відбиття глибинної реальності, того, що в теперішній час може й не існувати, але за певних умов стане фактом дійсності [17, с. 729]. Симулякр у нашому розумінні – це засіб конструювання самої реальності за ідеальними лекалами, які спочатку формуються в уяві ентузіастів, а потім відтворюються на практиці зусиллями незліченної армії будівничих. Національна ідея, як і інший популярний симулякр – громадянське суспільство, перетворює дійсність уже фактом свого існування, оскільки ще Гегель стверджував, що “усе дійсне реально, а все реальне дійсно”. У вирі соціальних процесів будь-яка ідея, що відбиває стійкі некон’юнктурні людські інтереси, врешті-решт набуває реальності, тобто знаходить, за Гегелем, власний “модус буття”. Або, опанувавши маси, перетворюється на матеріальну силу, здатну, за Марксом, цілеспрямовано змінювати людську історію.

Епіграфом до багатотомної “Історії України-Руси” М. Грушевський обрав слова Ісуса Христа, звернені до іудеїв, що поклонилися йому: “*Ув Ёсте истину, и истина свободить вы!*”. В українському перекладі Нового Заповіту цю фразу передано так: “І пізнасте істину, і істина зробить вас вільними” (Євангеліє від Іоанна, 8:32). До цього заклику, який словами Грушевського “можемо повторити й по закінченні п’ятдесяти років”, історик запропонував додати “волю” і “працю” – “неминучих супутників знання в поході до забезпечення кращої майбутності своєму

народу” [4, с. 3]. На нашу думку, це один з найяскравіших викладів сутності української національної ідеї.

Нинішню кризу нишої державності неможливо пояснити конкуренцією окремих політичних діячів чи державних інститутів, якими вони керують. Причини набагато глибше. Вони криються в некоректності “генерального плану” розбудови новітньої української державності, а швидше за все, у його відсутності. Очоливши після стрімкого розпаду СРСР незалежну Українську державу, її батьки-засновники здійснили лише те, на що єдино були здатні. Вони відкинули радикальний шлях соціальних і національних перетворень, як утопічний, і почали будувати в незалежній Україні новий Радянський Союз, тільки в зменшеній, і навіть пародійній, формі. Нова держава зводилася на тих же принципах казенної регламентації й бюрократичної централізації, які незадовго до цього розвалили СРСР. Із двох великих ідей, що їх було закладено в Конституцію України 1996 р., а саме відбудова вертикалі виконавчої влади і заснування системи місцевого самоврядування, реально втіленою в життя виявилася лише перша. Державна машина, позбавлена природної противаги в особі безлічі самостійних і самодіяльних місцевих громад, у перші роки нового тисячоріччя забукувала, а потім і зовсім загальмувала. Конституційна реформа 2004 р., дуже своєчасна й прогресивна у своїх вихідних задумах, у цих конкретних умовах призвела до втрати єдності державної влади, оскільки бюрократично централізована управлінська система виявилася нездатною гнучко відреагувати на нові виклики. Реформу ж місцевого самоврядування, яка, на думку її авторів, покликана була на локальному рівні компенсувати недоліки центральної влади, прийняти на себе частину її відповідальності, зробити публічне управління більш гнучким і адекватним мінливим реаліям, здійснено не було. Звідси висновок: причини системної кризи вітчизняної державності полягають у нездатності нашої політичної й державної еліти відтворити таку модель державного будівництва, яка повною мірою відповідала б історичному досвіду і державницькій традиції України.

Сконструювати дієздатну модель державного будівництва можна, лише спираючись на національну ідею, що органічно поєднує в собі спадщину національної духовної культури та елементи загальнолюдської політичної й державної традиції. Національна ідея як *матриця* державного будівництва відбиває реальну історію народу України. Вона формується одночасно з його формуванням і на більш високому рівні свого розвитку перетворюється на *українську державницьку ідею*, яка вбирає в себе очікування й енергію всіх народів, що становлять сьогодні українську політичну націю. Саме в такому значенні ми розглядаємо вплив національної ідеї на процеси державотворення в Україні або будь-якій іншій країні.

Слід зробити застереження. Українська державницька ідея співзвучна ідеї незалежної української державності, але не збігається з нею повністю. Ідея незалежної державності є магістральним напрямом розвитку вітчизняного національно-демократичного руху, тоді як державницька ідея акумулює засадничі організаційно-політичні форми й методи державного будівництва.

Українська державницька ідея в такому сенсі є виключно прагматичною. Вона втілюється в системі поглядів, рекомендацій, політичних ініціатив, конституційних законопроектів, які не легітимують нинішню псевдореальність (*симулякр*), а

відбивають живий досвід соціальної творчості, вбирають у себе ті державні й суспільні здобутки, що були верифіковані самою історичною практикою. Українська державницька ідея є діалектичною. Її основні концепти можна простежити від часів Київської Русі, водночас, у кожную історичну епоху їм властиве особливе, унікальне звучання. Українська державницька ідея за власною побудовою не претендує на національну винятковість. Вона природно вбирає в себе і національний український досвід, і результати діяльності інших народів. У ній, як у дзеркалі, відбиваються загальнолюдські досягнення й помилки. Цей принцип яскравіше за інших висловив видатний український демократ і патріот М. Драгоманів: "... космополітизм в ідеях і цілях, національність у засадах і формах культурної роботи" [8, с. 469].

В українській державницькій ідеї ми виокремлюємо три основні системи координат, три значеннєвих вузли, три вихідних принципи, на засадах яких може бути нарешті заснована дієздатна вітчизняна державність.

Передусім, це пріоритет людей, народу, "землі" стосовно вищої світської влади. Трохи перефразовуючи образний вислів М. Грушевського, скажемо: "*Земля вища за князя*". На думку історика, вже в епоху Київської Русі князь, хоч і мав фактично всю повноту влади, вважався не більш ніж "першим слугою" землі або громади [7, с. 116]. Не історія держави, як у Росії, а соціальний і культурний процес становить для Грушевського ту провідну нитку, "яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя... та в'яже в одну цілість історію українського життя..." [5, с. 16]. Народ, а не правителів, народну масу, яка зв'язує окремі періоди української історії в одну цілість, називає він, "альфою й омегою історичної розвідки" [3, с. 7].

Інший відомий український історик і громадський діяч М. Костомаров виділяв дві державницькі традиції, започатковані ще в Київській Русі, – "дух народоправний" і "принцип єдиновластительний". Першу традицію він пов'язував зі слов'янським населенням Південної Русі (українцями), а другу ототожнював з особливостями суспільного і державного ладу Північно-Східної Русі (майбутньої Великої Росії) [13, с. 45–47]. Народоправство Костомаров розумів як *sui generis* "самоврядну державу", спадкоємця удільно-вічового ладу. Термін "народоправство" до характеристики суспільного ладу Запорозької Січі застосовував і М. Грушевський. Не без його впливу в Декларації Генерального секретаріату Української Центральної Ради від 27 червня 1917 р. нова революційна влада характеризувалася як *дійсне народоправство*.

Один з найсамобутніших українських мислителів П. Куліш на прикладі "переродження бунтівних рабів на одностайну громадськість" у часи Богдана Хмельницького відзначав присутність у народі українському вищих громадських понять [14, т. 2, с. 327]. Однак "*ідея громадянственности*", що походила від принципу виборності козацької старшини, успадкованого від Запорозької Січі, мала й зворотний бік. Сучасні дослідники визнають пагубний вплив "охлократично-демократичних принципів на становлення козацької ментальності", якій притаманна перевага цінностей особистої свободи щодо зобов'язань перед владою [18, с. 44]. Пізніше, у період Руїни (70-ті рр. XVII ст.) саме формальний принцип виборності відіграв фатальну роль у руйнуванні Козацької держави. Якщо вся старшина (і полкова, і генеральна) зобов'язана своїми чинами виключно волевиявленню простих

козаків – чого ніколи не було в реальному житті, – то що вадить їй (старшині) відсторонитися від “неправильного” й підтримати “правильного” гетьмана, а можливо, і випробувати особисту долю в боротьбі за гетьманську булаву?

Проте від часів Давньоруської держави й до Української Народної Республіки простежується тяглість у сприйнятті народоправства як *самоврядної держави*; держави, яка, на відміну від жорстко централізованої Російської імперії, спирається на широкий демократизм, безпосередню участь громади в управлінні спільними справами, захист прав і свобод особистості тощо [16].

Другий вихідний принцип державного будівництва в Україні полягає, на нашу думку, у *пріоритеті локальної народної самоорганізації*, порівняно із загальнодержавною організацією, яка протягом усієї історії України найчастіше асоціювалася з іншими державами. Учасник Кирило-Мефодіївського товариства Г. Андрузький, автор оригінального “Начерка конституції республіки” (1846–1850), у фундамент свого державного проекту помістив *общину* (громаду), орган управління якої – управа – поєднує в собі владу судову (злочини проти громади), розпорядчу й виконавчу [10, т. 2, с. 570]. У цьому контексті логічним є висновок М. Драгоманова про те, що “українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки *автономними й федеральними*, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород” [7, с. 321]. У 1884 р. він опублікував у Женеві конституційний проект “Вільний союз – вільна спілка. Досвід української політико-соціальної програми”, в якому місцеве самоврядування визначено як фундамент федеративної державності. Представники держави вповноважені припиняти тільки такі постанови та дії органів місцевого самоврядування, які не узгоджені з основними законами і спільними інтересами державного союзу [9, с. 714–720]. Вітчизняний правник, видавець політичних праць М. Драгоманова Богдан Кістяківський найхарактернішою рисою цього проекту (тобто програми “Вільний союз – вільна спілка”) вважає “вимогу широкого місцевого самоврядування, особливо обласного, як основи державного самоврядування, що здійснює центральне народне представництво” [1, с. XX]. І. Франко, який у молоді роки захоплювався ідеями Драгоманова, також не відкидав ідею “якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією” [19, с. 452]. Навіть для В. Липинського, сталого прихильника державницького напрямку у вітчизняній політичній думці, прийдешня Україна уявлялася як “ряд автономних, класових, професійних і сільських республік, об’єднаних владою відповідального за будучність нації й держави своїм життям і життям своїх нащадків Господаря”, бо тільки “Господар Монарх... може без ніякої шкоди ні для Землі, ні для Нації якнайширшу автономію й кожному класові й кожному селу дати” [1].

У 1917 р. М. Грушевський опублікував програмну статтю “Якої федерації й автономії прагне Україна” (інша назва – “Якої ми прагнемо автономії й федерації”). Крім гасла “широкої національно-територіальної автономії України в складі федеративної російської республіки” голова Центральної Ради припустив, що внутрішнє облаштування такого “суб’єкта федерації” повинне ґрунтуватися на розгалуженому місцевому самоврядуванні, органи якого, вільно вибрані всім населенням, будуть “порядкувати всіма місцевими економічними, просвітними і

культурними справами, згідно з загальнодержавним і українським автономним законодавством і вибирати своїх людей для місцевого завідування (адміністрації)” [6]. Ст. 26 прийнятого 29 квітня 1918 р. Статуту про державний устрій, права й вільності УНР (Конституції УНР), розробленого під керівництвом М. Грушевського, встановлювала: “Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (параграф 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки” [12].

Прагнення до внутрішньої автономії й самоврядування замість державно-бюрократичної опіки стало стихійною, але цілком закономірною відповіддю українського суспільства на зовнішню щодо нього державну владну монополію. Городовий вічовий лад Київської Русі; громадський устрій Запорозької Січі, яка стороннім спостерігачам видавалася самостійною козацькою державою, але у внутрішньому своєму житті дбайливо зберігала родові риси самоврядної громади; реальний демократизм Конституції УНР 1918 р., що проголосила Україну послідовно парламентською республікою з максимально широкими правами місцевих громад і національних асоціацій; Гуляйпільська республіка батьки Махна 1918–1919 рр., за зовнішніми ознаками анархічно-безвладна, проте старанно організована всередині, – усі ці соціальні феномени сформували осьову лінію становлення української державності. Вони ж зумовили особливості політичної культури народу, не тільки етнічних українців, але й представників інших народів, що досить довгий час мешкають на українських землях.

Третій засадничий принцип вітчизняного державного будівництва полягає у визнанні надзвичайної важливості моральної норми, морального виміру політики й особистої діяльності політиків. Цей принцип працює навіть тоді, коли провідні державні діячі у сфері практичної політики фактично зрікаються його. Одними з перших на таку рису суспільної свідомості звернули увагу зачинателі “народницького” напрямку в українській політико-історичній науці П. Куліш і В. Антонович. Перший у листі М. Костомарову від 27 червня 1846 р. палко переконував свого колегу і, водночас, опонента в тому, що простий українець “тільки доти й християнин, доки всі його звичаї й вірування при ньому”. Народній масі, вважав Куліш, на відміну від представників еліти, “потрібні діди, батьки, звичаї, щоб затвердитися в чеснотах” [10, с. 267]. Антонович, як відомо, критично ставився до державницького потенціалу малоросійського народу. Але одночасно наголошував на готовності українців “жваво відстоювати” свої суспільні ідеали організації внутрішнього життя: “За умови вільного розвитку <...> безсумнівно великорос знайде задоволення у придбанні багатства, сили, влади, малорос – у внутрішньому усвідомленні свободи, у розвитку особистості, у можливому усвідомленні справедливості й істини” [2, с. 148–149]. Саме Антонович, поляк за походженням і католик за вірою, привернув увагу дослідників до вивчення ролі етичного ідеалу в житті українського суспільства. “Українець-русин, – наголошував він, – вважає за етичне все те, що *справедливо*”, тоді як великорос більше поважає *силу*, а поляк – *присміність* [2, с. 101]. Додамо, що у згадуваній Декларації Генерального секретаріату Української Центральної Ради від 27 червня

1917 р. урочисто проголошувалося, що нова революційна влада заснована на моралі і в тому черпає свою легітимність.

Дієвість морального чинника як регулятора суспільно-політичних відносин є явищем у сучасних умовах *архаїчним*. Цей феномен значною мірою пояснюється занадто тривалим і переривчастим процесом державного будівництва в Україні. У цьому сенсі провідні країни Європи залишили нас далеко позаду. Основним інструментом організації соціального життя там є право, розвинена правова система, а мораль більше асоціюється зі сферою особистого життя. Європейські політики як люди, звичайно ж, мають дотримуватися моральних норм (і громадянське суспільство уважно стежить за цим), але як публічні діячі вони зобов'язані, насамперед, керуватися нормами права, додержуватися інтересів суспільного блага, кодифікованих у легітимних юридичних документах.

Україну ж протягом століть було позбавлено власної правової системи. Принаймні з XVI ст., коли литовська знать остаточно позбавилась норм “руського”, або звичаєвого, права, що у своєму зародку сягає часів “Руської Правди” і Київської князівської держави. Польське право, яке монополює домінувало на українських землях після Люблінської унії 1569 р., сприймалося місцевим населенням як зовнішня сила, з якою потрібно рахуватися, але поважати яку не обов'язково. Одночасно українці внутрішньо цуралися зовнішньої для них польської державності. Не ухвалювали вони й чужоземного права, покладаючись у побуті на традиційні моральні регулятори.

Політик в Україні, для того щоб претендувати на народну підтримку, зобов'язаний був одержати не тільки формально-правову, але й моральну санкцію. І навпаки, державний діяч будь-якого рангу, що втрачав моральну легітимність, був приречений і на втрату владних повноважень. Так було в часи Чорної ради, яка повалила раніше популярного гетьмана Івана Брюховецького, так було й наприкінці 2004 р. у ході “помаранчевої революції”. Природно, що згодом норми моралі як чинний фактор регуляції суспільного й державного життя неминуче поступляться нормам правовим. Але поки цього не відбулося, українські політики, українська політична система змушені враховувати й моральний чинник власної легітимності, а законодавець – імплементувати моральні імперативи в юридичні категорії.

Підіб'ємо підсумки. Неможливо було в одній невеликій статті узагальнити весь суперечливий і багатогранний досвід державного управління нашої Батьківщини. Мета полягала в іншому: проаналізувати погляди провідних українських істориків (вони через специфіку українського життя здобули популярність як знані громадські, політичні й державні діячі) на особливості державного будівництва в Україні. Саме у працях цих мислителів, переважно народницької школи, значною мірою було артикульовано українську державницьку ідею. Нехай спочатку вона виникла як *симулякр*, але такий симулякр, що згодом неминуче стане інструментом перетворення суспільно-політичного і державного буття країни. Поза нашим розглядом залишилися ідеї представників альтернативного – державницького напрямку української політичної та історичної думки. Це пов'язано з тим, що значну частину напрацювань цієї школи (і в помірковано-авторитарному варіанті В. Липинського, і тоталітарному Д. Донцова, і націоналістично-демократичному О. Бочковського) без відома й участі їхніх авторів було здійснено на практиці їхніми політичними опонентами – більшовиками.

Авторитарно-бюрократична централізована модель державного управління, що має деяку перспективу в Росії, виявилася непридатною в умовах незалежної України.

Українська державність повинна не насаджуватися згори – тоді вона залишиться чужою для наших співгромадян, а виростати зі спільних зусиль регіонів, областей і країв, які поєднуються для взаємовигідного досягнення загальних цілей. Лише в такому разі люди, споконвічно позбавлені права й можливості впливати на прийняття державних рішень (звідси “менталітетна” приказка – “моя хата скраю”), відчують свою затребуваність і необхідність. Тільки так вони зможуть реалізувати й дотепер широко розповсюджене переконання – “земля вища за князя”, народ у своїй цілісності вагомійший за всю купу державних інституцій, а уряд зовсім не підмінює собою державу і суспільство, оскільки саме народ формує державу й освячує її. Відповідно народ може й позбавити своєї довіри як конкретних лідерів, так й інститути державного управління. Історичний досвід і події останніх п’яти років підтверджують, що політик, позбавлений моральної санкції, неминуче втрачає й публічну владу, довірену йому народом.

Література:

1. Андрусак Т. Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В’ячеслава Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) / Т. Андрусак ; Ін-т суспільних досліджень: громадська науково-дослідна та просвітницька фундація. – Режим доступу : http://www.ukrterra.com.ua/researches/22/andrusak_taras.htm.

2. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович ; упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступ. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.

3. Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; НАН України ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Павло Сохань (голов. ред.) – Л. : Світ, 2002. – Т. 1. – 590 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1 / М. С. Грушевський. – 3-те вид. – К., 1913. – 648 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>.

5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3 / М. С. Грушевський. – Львів, 1905. – 588 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur3.htm>.

6. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. С. Грушевський. – К., 1917. – 16 с. – Режим доступу : http://ukrstor.com/ukrstor/grusewskij_awtofed.html.

7. Драгоманов М. “Передне слово” [до “Громади” 1878 р.] / М. П. Драгоманов // Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

8. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

9. История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко ; НЮОАУ им. Ярослава Мудрого. – Х. : Факт,

1999. – 1079 с.

10. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / [упоряд. М. І. Бугич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; редкол. : П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.] ; АН УРСР. Археограф. комісія та ін. – К. : Наук. думка, 1990.

11. *Кистьяковский Б. М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь / Б. Кистьяковский // Драгоманов М. П. Политические сочинения / М. П. Драгоманов ; под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистьяковского. Т. 1 : Центр и окраины. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – LXXXII, 486, VII с. – Режим доступу : <http://ftp.malorus.org/mnib460-Dragomanov-PolitSocineniya.djvu>.*

12. Конституція Української Народної Республіки. (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=п0002300-18&p=1260986964062565>.

13. *Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – Спб, 1861. – № 3. – С. 33–80. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>.*

14. *Кулиш П. А. Записки о Южной Руси. Т. 1-2 / П. А. Кулиш ; изд. П. Кулиш. – Спб : Тип. А. Якобсона, 1856–1857.*

15. *Культурология. XX век : энциклопедия. Т. 2. – Спб. : Унив. кн. ; Алетея, 1998. – 447 с.*

16. *Нікітін В. В. Держава і суспільство в українській громадсько-політичній та історичній традиції / В. В. Нікітін // Теорія та практика державного управління. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – Вип. 4 (19). – С. 3–11.*

17. *Постмодернизм : энциклопедия / сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.*

18. *Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Україна крізь віки. Т. 7. – К. : ВД “Альтернативи”, 1999. – 352 с.*

19. *Франко І. Програма галицьких соціалістів / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 448–464.*

Надійшла до редколегії 26.10.2009 р.